

Systematische misverstanden binnen een cultuur

Hoe beïnvloeden professionele concepten de interpretaties van cliënten?

Freddy A. Begemann

Concepten uit de professionele hulpverleningscultuur beïnvloeden de cliënten, of dezen nu uit een andere of uit dezelfde cultuur afkomstig zijn. Op basis van een onderzoek naar de ervaringen van kinderen van Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, wordt geconstateerd dat professionele concepten een positieve, maar ook een negatieve invloed kunnen hebben. Enerzijds bieden ze verheldering en helpen ze de cliënten om zich tegenover elkaar en tegenover buitenstaanders te presenteren. Anderzijds dreigen ze de problemen te medicaliseren en te somatiseren. Dat maakt het voor de kinderen van oorlogsgetroffenen lastiger om te zien wat ze gemeenschappelijk hebben en hoe ze hun problemen via gemeenschappelijke actie kunnen oplossen. Aan de hand van voorbeelden wordt tenslotte nagegaan hoe professionals hun concepten kunnen gebruiken om de zelfhulp van cliënten te ondersteunen.

Natuurlijk hebben cultuurverschillen invloed op de hulpverlening. Maar zolang duidelijk is dat hulpverleners en cliënten elkaar niet meteen begrijpen, is de kloof van het cultuurverschil met enige goede wil (en met hulp van tolken of specifiek deskundige hulpverleners) wel te overbruggen. Veel ingewikkelder wordt het, als cultuurverschillen ongemerkt de hulpverlening beïnvloeden. Want juist dan kunnen hulpverleners blind en doof worden voor de cultuurspecifieke wijze waarop de cliënten hun klachten uiten (hun 'idioms of distress'), voor de mogelijke oplossingen binnen de eigen cultuur van de cliënten en voor de weerstanden die onder invloed van deze cultuur bij de cliënten kunnen optreden (Van Dijk 1995).

Hoe deze systematische misverstanden ontstaan, valt te verduidelijken met behulp van het door Giddens geïntroduceerde principe van de dubbele hermeneutiek (1984). Volgens dit principe worden bij interpretaties in de sociale wetenschappen logisch gezien steeds twee perspectieven op elkaar betrokken, namelijk dat van de wetenschappers die onderzoeken en dat van de respondenten die onderzocht worden. Binnen de context van de hulpverlening betekent dit, dat hulpverleners hun cliënten begrijpen, niet door zich eenvoudigweg 'open te stellen', maar vertrekkend vanuit hun eigen professionele referentiekader. Het onvermijdelijke gevolg hiervan is, dat hulpverleners in eerste instantie die elementen bij de cliënten oppikken die passen binnen hun eigen kader; met

alles wat daarbuiten valt, zullen zij veel meer moeite hebben. Zo kunnen zij voor de cliënten essentiële zaken missen.

Het principe van de dubbele hermeneutiek geldt voor alle interpretatieprocessen in de sociale wetenschappen, dus niet alleen als hulpverleners en cliënten uit een verschillende cultuur afkomstig zijn. Ook als zij tot dezelfde cultuur behoren, kunnen zij een verschillende 'taal' spreken. Dat merkte ik duidelijk tijdens mijn onderzoek naar de problemen en ervaringen van kinderen van oorlogsgetroffenen, de zogenaamde na-oorlogse generatie. Mijn respondenten, kinderen van verzetsdeelnemers, van joodse vervolgdgen, van Indische vervolgdgen en van burgeroorlogsgetroffenen,¹ waren opgegroeid in dezelfde Nederlandse cultuur als ik; en ze spraken dezelfde taal. Toch moest ik tijdens mijn onderzoek een culturele afstand overbruggen, voor een deel ontstaan door de Indonesische en 'Indische' cultuur, maar ook door het feit dat het verzet en de joodse en de Indische gemeenschap in onze samenleving een minderheid vormen met een voor buitenstaanders niet zonder meer toegankelijke en begrijpelijke manier van leven. Hoewel ik de invloed van culturele en subculturele verschillen dus duidelijk bespeurd had, ontstonden de bij een onderzoek onvermijdelijke misverstanden toch, vooral omdat mijn professionele concepten slechts gedeeltelijk recht bleken te doen aan de interpretaties van mijn respondenten.

Om te analyseren wat er speelde tussen de respondenten en mijzelf, ga ik er – voortbouwend op de visie van Giddens – van uit, dat de professionele concepten waarmee hulpverleners hun cliënten begrijpen, steeds zowel 'enabling' als 'constraining' zijn. Deze concepten bieden de cliënten nieuwe mogelijkheden, maar perken hun mogelijkheden ook in. Dat is wat ik in dit artikel aan de hand van mijn eigen onderzoekservaringen wil aantonen. Dit is relevant voor het thema 'cultuur en trauma', omdat dit duidelijk maakt hoe de dubbele hermeneutiek in de praktijk functioneert. En inzicht in het door Giddens geïntroduceerde principe is van groot belang, als men wil begrijpen hoe tijdens de hulpverlening cultuurverschillen tot stoorzenders kunnen worden.

Het onderzoek naar de na-oorlogse generatie

Voor de Stichting ICODO (Informatie- en Coördinatie-Organ Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) heb ik een onderzoek verricht naar de achtergronden van de klachten van de kinderen van oorlogsgetroffenen en naar het verwerkingsproces dat bij deze categorie na hun jeugd optreedt.

Het doel van het onderzoek was het doorgeven van de ervaringen van cliënten en hulpverleners, zodat andere cliënten en hulpverleners daar iets aan konden hebben. Waar vooral duidelijkheid over moest komen was de vraag, hoe kinderen beschadigd konden worden door een oorlog die zij zelf niet aan den lijve hebben ervaren.

Het eindrapport van mijn onderzoek (Begemann 1988) bestond uit drie delen:

- a. Een analyse van interviews met twee kinderen van verzetsdeelnemers, twee kinderen van joodse vervolgingsslachtoffers en twee kinderen van ouders met een Indische achtergrond.

- b. Een weergave van interviews met enkele hulpverleners die ervaring hadden opgedaan met cliënten afkomstig uit de na-oorlogse generatie.
- c. Een op groepsinterviews gebaseerd deel over de ervaringen van deelnemers aan de praatgroepen van de na-oorlogse generatie.

Uit de interviews met de cliënten en met de hulpverleners kwam naar voren, dat kinderen van oorlogsgetroffenen tijdens hun jeugd niet alleen de angsten van hun ouders overnemen, maar dat onder invloed van de symptomen van hun ouders ook hun losmaking uit het gezin afwijkend kan verlopen. Tijdens hun volwassenheid kan dit leiden tot een fundamentele onzekerheid, waardoor bijvoorbeeld problemen op het werk of bij het aangaan van relaties kunnen ontstaan.

In het eerste deel van dit onderzoeksverslag heb ik de interviews geanalyseerd met behulp van concepten uit de gezinstherapie, zoals 'rol-omkering' (de kinderen komen in een ouderpositie ten opzichte van hun ouders); 'geïdentificeerde patiënt' (één van de gezinsleden bekleedt met uitsluiting van andere gezinsleden de rol van zieke); en 'gezinsgeheim' (bepaalde thema's zijn binnen het gezin, maar ook met buitenstaanders, niet te bespreken).

Dit zijn binnen de hulpverlening algemeen gebruikte begrippen. Ook in eerdere en latere onderzoeken is op basis van klinische ervaring de problematiek met behulp van deze concepten geïnterpreteerd (voor een overzicht, zie Aarts e.a 1991). Dat het mogelijk bleek de door mij gehouden diepte-interviews zo te analyseren, is op zich een opmerkelijk resultaat: het wekt de indruk dat met behulp van bestaande professionele concepten de ervaringen van de na-oorlogse generatie te begrijpen zijn. Dat zou betekenen dat deze ervaringen niet wezenlijk verschillen van die van andere groepen cliënten; en dat zo'n bijzonder fenomeen als de transgenerationale traumatisering (de doorwerking van trauma's van de eerste generatie oorlogsslachtoffers op de kinderen) met behulp van bestaande theoretische concepten te beschrijven zou zijn. In de volgende paragraaf zal ik beschrijven hoe ik tijdens mijn vervolgonderzoek merkte, dat deze aanvankelijke indruk volstrekt onjuist was.

De kritiek in de begeleidingscommissie

Een nieuwe fase van mijn onderzoek begon, toen ik mijn concept-onderzoeksverslag voorlegde aan de voor dit onderzoek ingestelde begeleidingscommissie. Hoewel de commissie veel in het rapport kon herkennen, was er daarnaast ook fundamentele kritiek.

Deze kritiek werd het duidelijkst verwoord door een lid van de commissie dat zelf deel uitmaakte van de joodse na-oorlogse generatie. Zij constateerde dat in het onderzoeksverslag de overeenkomsten tussen de verschillende groeperingen in de na-oorlogse generatie naar voren werden gehaald. Maar volgens haar was het daarnaast ook nodig om de specifieke verschillen tussen de diverse groeperingen te belichten.

In eerste instantie kon ik met deze kritiek niet goed uit de voeten. Ik meende in mijn rapport een beeld te hebben geschetst dat voldoende duidelijk was. En ik begreep

aanvankelijk niet goed, waarom het voor de praktijk van de hulpverlening nodig was om een beschrijving van de verschillen tussen de diverse geledingen te geven.

Door lange gesprekken met het betreffende commissielid en met andere respondenten, en door deel te nemen aan congressen van de joodse na-oorlogse generatie, begon mijn visie langzamerhand te veranderen. Ik bemerkte bijvoorbeeld hoe veelzeggend de voorgeschiedenis is van de zelfhulp bij de joodse na-oorlogse generatie. In de Verenigde Staten en in Duitsland zijn er internationale joodse congressen gehouden, die de joodse na-oorlogse generatie in Nederland tot een groot aantal activiteiten hebben geïnspireerd. Aan de feministische beweging ontleende men bovendien het model van de praatgroepen, waarin de deelnemers op basis van hun eigen ervaringen hun gemeenschappelijke situatie kunnen onderzoeken. Niet alleen de joodse, maar ook de andere geledingen van de na-oorlogse generatie hebben veelvuldig van dit instrument gebruik gemaakt. Het commissielid dat aandacht vroeg voor de specifieke voorgeschiedenis van de diverse groeperingen uit de na-oorlogse generatie, had zelf intensief aan deze zelfhulp van de joodse na-oorlogse generatie deelgenomen.

Door deze gesprekken begon ik langzamerhand te begrijpen dat bij elk van de drie geledingen een voorhoede probeerde om de zelfhulp als een eigen project ter hand te nemen. Een eigen project van zelfhulp is mogelijk als een groep cliënten in een vergelijkbare situatie verkeert, vergelijkbare problemen heeft en zoekt naar collectieve oplossingen. Uit de vrouwenbeweging zijn vele voorbeelden bekend. Dat kinderen van oorlogsgetroffenen bij het oplossen van hun problemen eigen projecten vormen is natuurlijk enorm belangrijk: het biedt hun de mogelijkheid om hun sociale isolement te doorbreken en om afstand te nemen van de positie van machteloos slachtoffer. De kritiek van het commissielid was vooral bedoeld om de rol van de diverse projecten van zelfhulp van de na-oorlogse generatie naar voren te halen.

Deze projecten vertonen overeenkomsten en verschillen. De overeenkomsten ontstaan allereerst doordat de gezinssituatie waarin de kinderen opgroeiden onder invloed van de symptomen van de ouders voor een deel vergelijkbaar wordt. Dat leidt bij de kinderen tot problemen die zo op elkaar gaan lijken, dat het later mogelijk wordt hiervoor collectieve oplossingen te vinden. Ook deze oplossingen lijken bij de diverse categorieën op elkaar, bijvoorbeeld belangenbehartiging in het kader van de verzorgingsstaat of het deelnemen aan praatgroepen. Toch vertonen de projecten van de diverse geledingen ook typerende verschillen, die nauw samenhangen met de specifieke voorgeschiedenis van de ouders. In alle praatgroepen komt bijvoorbeeld het gezinsgeheim aan de orde. Maar de thema's die achter dit gezinsgeheim schuilgaan, zijn bij de diverse categorieën heel verschillend. Om te laten zien hoe verschillend deze thema's zijn, zal ik in het kort op de specifieke voorgeschiedenis van de verschillende geledingen ingaan.

De kinderen van verzetsdeelnemers vertelden bijvoorbeeld dat zij tijdens hun jeugd vaak het gevoel hadden dat hun ouders voor hen niet beschikbaar waren. Tijdens de oorlog was er het verzetswerk; na de oorlog ging in sommige gezinnen de strijd voor een betere wereld gewoon door, terwijl er in andere gezinnen onverwerkt verdriet was, of spanningen vanwege onverwerkte oorlogsherinneringen. Zo werden deze kinderen getraind in het rekening houden met anderen en het wegcijferen van zichzelf. Ook in hun volwassen leven leidde dit tot allerlei relationele problemen.

De rampzalige nawerking van de holocaust is het hoofdthema in het verhaal van de joodse na-oorlogse generatie. Slechts één op de zeven Nederlandse joden heeft de vervolging overleefd. Daarom kan men in een joodse context eigenlijk niet van een gezinsgeheim spreken. Wat de vervolging heeft aangericht is niet alleen binnen het gezin onbespreekbaar, maar ook tussen de gezinnen en tussen de generaties. De relatie tussen ouders en kinderen staat bijna steeds in het teken van deze voorgeschiedenis. Dat maakt de problemen van de joodse na-oorlogse generatie complex. Hoe kun je als kind aandacht voor je eigen problemen vragen als je weet dat je ouders door de vervolging beschadigd zijn?

Uit het verhaal van de Indische jongeren blijkt, dat hun jeugd in het teken stond van het offer dat hun ouders hebben gebracht: het verlaten van hun geboorteland om hun kinderen in Nederland een toekomst te geven. Op deze kinderen legt dit een zware last, want door hun prestaties moeten zij zich het offer van hun ouders waardig tonen. Opgroeien onder deze druk leidt bij velen van hen tot een protest, dat met de ouders moeilijk te bespreken is. Daarnaast zijn deze kinderen vaak onzeker geworden door de onduidelijkheden in verband met hun Indische afkomst en hun plaats binnen de Nederlandse samenleving. Hoewel de ouders ontkenden dat hier een probleem lag, merkten hun kinderen weldegelijk dat ze anders waren dan hun Nederlandse leeftijdgenoten.

Wat professionele concepten kunnen verduidelijken

Uit de reacties in de begeleidingscommissie, maar ook tijdens gesprekken met respondenten uit de na-oorlogse generatie, bleek dat de in mijn rapport gebruikte concepten verhelderend werkten. En verheldering was nodig, want zeker aanvankelijk wist de voorhoede van de na-oorlogse generatie nog helemaal niet zo nauwkeurig wat nu precies de ervaringen waren die men gemeenschappelijk had. Vanuit deze onzekerheid bestond er behoefte aan een herkenbare visie. Allereerst voor intern gebruik, als leidraad bij de verkenning van het gemeenschappelijk verleden en bij de persoonlijke verwerking. Maar ook in de omgang met buitenstaanders.

Mijn indruk is dat de in mijn rapport gebruikte concepten het zoeken naar een gemeenschappelijke visie konden ondersteunen. Met behulp van de concepten uit de gezinstherapie heb ik patronen geschetst die verduidelijken hoe de oorlogservaringen van de ouders de ontwikkeling van de kinderen kunnen beïnvloeden. Op een aantal van deze patronen ga ik nu kort in.

We zagen dat in de gezinnen van oorlogsgetroffenen een rolomkering kan optreden, waarbij een kind ten opzichte van de geïnvallideerde ouders in de ouderpositie terecht komt. Deze kinderen worden tijdens hun jeugd niet alleen gedwongen hun eigen gevoelens van onzekerheid te verbergen, maar zullen ook tijdens hun volwassenheid vaak de belangen van anderen zwaarder laten wegen dan hun eigen behoeften. Het is voorstelbaar dat dit op het werk of in de relatie tot problemen zal leiden.

In veel gezinnen van oorlogsgetroffenen bekleedt één der ouders de rol van de geïdentificeerde patiënt, die binnen het gezin als enige recht heeft op aandacht en zorg. Dat betekent dat de kinderen niet alleen te weinig steun krijgen, maar ook de kans missen

om te onderzoeken wat hun persoonlijke wensen en behoeften zijn en hoe ze deze tegenover anderen kunnen articuleren. Ook dit zal hun latere leven nadelig beïnvloeden.

In de gezinnen is er vaak ook sprake van een gezinsgeheim. De oorlog blijft dan op een indringende manier invloed uitoefenen, bijvoorbeeld via de nachtmerries van de ouders. Tegelijkertijd weten alle gezinsleden dat het thema oorlog en alles wat daar mee samenhangt in het gezin niet besproken mag worden. *De kinderen kunnen zo zeer angstig worden, maar tijdens hun jeugd en vaak ook nog in hun volwassen jaren kunnen zij moeilijk over deze angsten spreken. Zo kan jaren later het gezinsgeheim deze kinderen nog in een isolement gevangen houden.*

Langs deze lijnen kan men met behulp van concepten uit de gezinstherapie verduidelijken, hoe de oorlogservaringen van de ouders de ontwikkeling van de kinderen hebben beïnvloed. Zo kunnen deze concepten het ontstaan van een gemeenschappelijke visie bij de diverse geleidingen van de na-oorlogse generatie ondersteunen. Allereerst door te verduidelijken wat elke groepering gemeenschappelijk heeft en door zoekschema's aan te reiken voor de individuele verwerking, maar daarnaast ook door een legitimatie te bieden tegenover buitenstaanders.

De concepten uit de gezinstherapie maken de ervaringen van de na-oorlogse generatie tot een verhaal dat voor hulpverleners herkenbaar is. Zo wordt tegenover deze professie aannemelijk gemaakt dat de problemen bij de na-oorlogse generatie inderdaad samenhangen met het oorlogsverleden van de ouders. Dat de hulpverleners dit erkennen, is het begin van maatschappelijke erkenning.

Maar niet alleen de relatie tussen de problemen van de kinderen en de oorlogservaringen van de ouders moet gelegitimeerd worden, ook de weg die de na-oorlogse generatie kiest om de problemen op te lossen. Dat de kinderen in praatgroepen bij elkaar komen en zich tegenover lotgenoten, maar ook tegenover buitenstaanders kritisch over hun ouders uitlaten, is niet vanzelfsprekend. Hun ouders behoren immers tot een groep, de oorlogsgetroffenen, die in onze samenleving erkenning heeft gevonden. De bijzondere status van hun ouders, maar ook het feit dat deze buiten hun schuld door oorlogsgeweld beschadigd zijn, maakt het voor deze kinderen moeilijk om hun ambivalente gevoelens te uiten. Met behulp van concepten uit de gezinstherapie kan men verduidelijken wat de kinderen in de praatgroepen trachten te bereiken, bijvoorbeeld het doorbreken van het gezinsgeheim, dat ook in hun volwassen leven vaak nog een schadelijke invloed blijft uitoefenen.

De dwang van professionele concepten

Tijdens mijn onderzoek bleek dat concepten uit de gezinstherapie een bijdrage kunnen leveren aan de legitimatie van de projecten van de na-oorlogse generatie. De crux van mijn betoog is nu, dat deze concepten alleen hun legitimerende functie kunnen vervullen, als zij het verhaal van de na-oorlogse generatie op een beslissende wijze herinterpreteren. Een analogie kan dit verduidelijken.

Tijdens mijn onderzoek naar de wetsuitvoering voor oorlogsgetroffenen (Begemann 1995), viel het mij op dat de oorlogsgetroffenen alleen financiële hulp kunnen krijgen,

als zij door de wetuitvoerende instantie hun levensverhaal op een specifieke wijze laten reduceren. Daarbij veranderen de oorlogsgetroffenen in aanvragers. Dat betekent dat hun levensverhaal inkrimpt tot een aantal toetsmomenten (valt de calamiteit binnen de grenzen van de wet; is er een 'causaal verband' tussen oorlogservaringen en klachten; is hun financiële situatie zo dat zij voor een uitkering in aanmerking komen?). Alleen zo kan de instantie bepalen of de individuele aanvragers voldoen aan de voorwaarden van de wet. Op een vergelijkbare wijze dient het verhaal van de na-oorlogse generatie te worden gereduceerd tot een cliëntenverhaal. Alleen zo kunnen de concepten van de gezinstherapie hun legitimerende functie vervullen.

Dat leidt allereerst tot individualisering: met de termen van de gezinstherapie kan men geen collectieve lotgevallen, maar alleen de pathologie van individuen of van individuele gezinnen beschrijven. Dat leidt bovendien tot medicalisering: in het verhaal van de na-oorlogse generatie komen de traumatische ervaringen en de daarmee verbonden klachten centraal te staan.

Dat kan gevolgen hebben voor het beeld dat de na-oorlogse generatie van zichzelf vormt en aan buitenstaanders laat zien. De noemer waaronder men elkaar herkent, wordt een medische: wat men gemeenschappelijk heeft, zijn het traumatische verleden en de daaraan verbonden klachten. In het verlengde hiervan verandert het zelfbeeld: in het eigen levensverhaal komt de individuele pathologische ontwikkeling centraal te staan. Zo maakt de legitimatie met termen uit de gezinstherapie de na-oorlogse generatie tot één van de groepen cliënten die in onze samenleving om aandacht vragen. De praktijk leert, dat deze herinterpretatie het verwerkingsproces van de na-oorlogse generatie wel degelijk beïnvloedt.

Daarmee gaat precies verloren wat de na-oorlogse generatie de kans biedt om eigen projecten te maken. Een visie die de overeenkomsten in de voorgeschiedenis en situatie weginterpreteert, ontnemt immers de na-oorlogse generatie de mogelijkheid om de eigen zoektocht te beleven als een gemeenschappelijk project, waarbij men door het zoeken naar collectieve oplossingen elkaar kan helpen de onmacht te overwinnen. Zo zouden de concepten van de hulpverlening de onmacht van deze cliënten nog kunnen verdiepen.

Er is nog een andere reden waarom speciaal voor de na-oorlogse generatie de gemeenschappelijke voorgeschiedenis zo belangrijk is. De voornaamste stoorzender in de verhouding met de ouders is het loyaliteitsconflict. Aan de ene kant zijn de kinderen zeer solidair met hun ouders, omdat ze beseffen dat het de oorlog is die hun gedrag in het gezin bepaald heeft; aan de andere kant moeten deze kinderen om volwassen te worden afstand nemen, ook als dit met verzet of kritiek gepaard gaat. Tussen individuele ouders en kinderen is dit loyaliteitsconflict vaak moeilijk oplosbaar. Daarom is het zo belangrijk dat de na-oorlogse generatie in de eigen cultuur elementen ontdekt die het mogelijk maken op een nieuwe manier met de ouders om te gaan:

Ik zal niet boos worden op mijn moeder, dat zal ik vermijden. Ik omzeil dat door te praten over de dingen waar we allebei belangstelling voor hebben. Ik vertel haar bijvoorbeeld wat ik in Indonesië gegeten heb, dat soort dingen.

Ik ga haar wel meer vragen dan vroeger. Ik vraag bijvoorbeeld waarom we thuis nooit gamelan of krontjong muziek draaiden. Ik heb die muziek in Indonesië gehoord en ik

vind hem heel mooi, ik speel nu zelf gamelan. Ik weet wel waarom vroeger die muziek niet gedraaid werd, maar ik wil het nu van haar horen. Vroeger werd daar niets van gezegd, die muziek werd gewoon niet gedraaid. Maar nu vraag ik ernaar en dat hoeft ik niet beschuldigend te doen. Ik kan het gewoon vragen.

Zo biedt de eigen cultuur ouders en kinderen mogelijkheden om op een nieuwe manier met elkaar om te gaan. De medicaliserende en individualiserende tendens van de concepten van de hulpverlening zou er toe kunnen leiden, dat deze weg voor ouders en kinderen wordt afgesloten.

Is er een alternatief?

Is het mogelijk de hulpverleningsconcepten zo te gebruiken, dat men de cliënten hun project niet afneemt? Dit vraagt in ieder geval meer dan het tonen van enige goede wil. De medicalisering van hun verhaal biedt de na-oorlogse generatie immers reële voordelen: psychotherapeutische, maar ook financiële hulp. Wanneer een onderzoeker probeert dit verhaal binnen een niet-medisch kader te interpreteren, kan het misverstand ontstaan dat deze psychotherapeutische en financiële hulp niet nodig zijn. Daarom kan een niet-medicaliserende interpretatie weerstanden oproepen, bij de na-oorlogse generatie zelf en bij de hulpverleners die zich met hen solidair voelen.

Ik heb tijdens mijn onderzoek vaak gemerkt dat ik tegenover mijn respondenten twee rollen had. Aan de ene kant werd van mij verwacht dat ik het specifiek-historische van de diverse geledingen van de na-oorlogse generatie naar voren zou brengen en dat ik aandacht zou vragen voor de zelfhulp. Aan de andere kant kreeg ik door de maatschappelijke condities waaronder ik mijn onderzoek verrichtte onvermijdelijk ook de rol van belangenbehartiger. Ik was immers onderzoeker in dienst van een instelling met als uitdrukkelijk doel het verbeteren van de hulp aan oorlogsgetroffenen en hun kinderen; en in een periode waarin de hulpverlening aan de na-oorlogse generatie politiek ter discussie stond. In die rol moest ik voor de na-oorlogse generatie het recht op hulp verdedigen. Ik denk dat veel hulpverleners de spanning tussen deze beide rollen uit hun eigen ervaring zullen herkennen.²

Dat de na-oorlogse generatie zich manifesteert volgens de regels van de verzorgingsstaat, neemt niet weg dat bij deze groepering toch veel aanzetten te zien zijn tot het vormen van eigen projecten. Daarom blijft het een belangrijke vraag hoe men de concepten van de hulpverlening kan gebruiken om de projecten van de na-oorlogse generatie te ondersteunen.

Het door Giddens geformuleerde principe van de dubbele hermeneutiek biedt naar mijn mening de aanzet tot een antwoord. Dit principe werpt niet alleen licht op de wijze waarop professionele interpretatieprocessen in de sociale wetenschappen verlopen, maar ook op de manier waarop de zo gevonden professionele kennis in de samenleving functioneert. Typerend voor de kennis van met name de sociale wetenschappen is, dat deze voortdurend 'teruglekt' naar de wereld van de respondenten en daar een gedragsoriënterende

functie krijgt. Dit geldt heel duidelijk ook voor de concepten uit de hulpverlening. Kunnen onderzoekers dit proces zo beïnvloeden, dat zij met hun kennis de projecten van cliënten kunnen ondersteunen?

In dit verband is het goed om zich voor ogen te halen hoe de dubbele hermeneutiek in de praktijk verloopt. Natuurlijk kiezen sociale wetenschappers niet van te voren al bepaalde professionele concepten, om daar vervolgens als onderzoekers hun respondenten mee te lijf te gaan. Onderzoek is een dialoog tussen onderzoekers en respondenten, waarbij de respondenten bij de onderzoekers professionele kaders activeren, waarbinnen hun verhaal opeens op zijn plaats valt. Pas als dat gebeurt, is er een relatie gelegd tussen wat de cliënten te vertellen hebben en wat de sociale wetenschappers vanuit hun professionele kader kunnen begrijpen. Pas dan hebben de onderzoekers zich het verhaal van de respondenten werkelijk eigen gemaakt en kunnen zij dit verhaal op een eigen wijze navertellen. Zo ontstaat praktijkkennis.

Deze praktijkkennis kan vervolgens onderdeel worden van de professionele kennis. Dat is een legitieme gang van zaken, want toename van praktijkkennis is binnen de hulpverlening de voornaamste motor van de wetenschappelijke vooruitgang. Maar het principe van de dubbele hermeneutiek wijst er terecht op, dat praktijkkennis ook een rol gaat spelen in de wereld van de cliënten.

Cliënten kunnen bijvoorbeeld met behulp van professionele concepten binnen het kader van de verzorgingsstaat hun recht op hulp legitimeren. In dit artikel hebben we gezien welke risico's dit met zich meebrengt. Daarom is de vraag relevant of een onderzoeker ook kan bevorderen dat zijn professionele concepten binnen projecten van zelfhulp gebruikt gaan worden.

Het lijkt me dat een onderzoeker wat dit betreft altijd maar een beperkte invloed heeft. Onderzoek vindt plaats binnen een grotere context waarin hulpverleners, cliënten en overheid op elkaar reageren. Uiteindelijk wordt binnen deze grotere context bepaald welke rol de concepten van een onderzoeker zullen gaan spelen. Maar ook een beperkte invloed kan een onderzoeker proberen zo goed mogelijk te gebruiken.

Ik geloof dat de praktijk heeft uitgewezen dat de bij mijn onderzoek gehanteerde concepten gefungeerd hebben als legitimatie van de projecten van zelfhulp van de naoorlogse generatie. Methodisch gezien waren hierbij twee zaken van belang. Allereerst heb ik mijn onderzoeksverslag zo geschreven dat het – onder andere door het opnemen van veel interviewfragmenten – ook voor de naoorlogse generatie zelf goed leesbaar was. Daarnaast heb ik geprobeerd in mijn rapport het standpunt van de voorhoede van de naoorlogse generatie duidelijk te verwoorden. Deze beide strategieën hebben er waarschijnlijk toe bijgedragen dat vertegenwoordigers van de naoorlogse generatie de in het rapport gehanteerde concepten binnen de context van hun eigen projecten op een eigen wijze zijn gaan hanteren. Ter afsluiting van dit artikel wil ik daarvan twee voorbeelden geven.

We hebben al eerder gezien hoe met behulp van de concepten uit mijn onderzoeksverslag het deelnemen aan de praatgroepen gelegitimeerd kan worden als een poging om alsnog de schadelijke invloed van het gezinsgeheim te doorbreken. Joodse respondenten vertellen bijvoorbeeld:

Het is maar al te duidelijk waarom het gesprek tussen de generaties zo moeilijk op gang komt: in bijna alle joodse gezinnen heeft de oorlog gaten achtergelaten, de joodse gemeenschap is zwaar geselonden uit de oorlog tevoorschijn gekomen. Vaak hebben de ouderen niet met elkaar over de verliezen kunnen spreken: de pijn was te sterk, het verdriet te overweldigend.

Tot zover wordt in dit citaat de invloed van het gezinsgeheim op de joodse gemeenschap geschilderd. Binnen een professionele context zou men dit citaat kunnen gebruiken om de achtergrond van de symptomen van joodse cliënten te verduidelijken. Maar de respondenten die aan het woord zijn, gebruiken deze analyse met een ander doel, namelijk het legitimeren van hun pogingen om het onderlinge gesprek op gang te brengen:

... de jongeren leven verder van de oorlog af. Ook zij voelen het verdriet om wat er is aangericht. In de groepen blijkt echter dat ze wel over dit verdriet kunnen spreken, en samen proberen ze ook verder te komen. Het lijkt wel of de jongeren hiermee iets op gang brengen ook voor de ouderen (Begemann 1995: 178-9).

Meestal wordt de rolomdraaiing als iets negatiefs gezien: de ouders hebben problemen en omdat de kinderen voor hen in de bres moeten springen, raken die overbelast. Maar bij het doorgeven van de traditie kan dit proces ook positief werken.

Mijn moeder had na de oorlog zoveel ambivalente gevoelens over het jodendom, dat ze me niet zo duidelijk de weg kon wijzen. Daarom ben ik me zelf in de joodse geschiedenis en religie gaan verdiepen. Ik vier nu vrijdagavond en andere joodse feestdagen. (...)

Mijn moeder vond wat ik doe in het begin wel raar en griezelig (gevaar!), maar ze geniet er nu ook van: ik merk dat ik haar iets geef op die manier. Dit bedoel ik met de rolomdraaiing en ik denk dat dit veel vaker voorkomt. De na-oorlogse generatie pakt de draad op die de eerste generatie uit handen is geslagen.

Het tweede citaat maakt duidelijk hoe deze persoon aan de joodse traditie elementen ontleent, die haar helpen om niet alleen tegenover haar moeder, maar ook tegenover het jodendom een eigen houding te vinden. Opnieuw zien we dat een concept uit de gezins therapie hierbij een legitimatie biedt. Maar duidelijk is ook dat deze respondent dit concept binnen de context van haar eigen project een eigen interpretatie heeft gegeven.

Besluit

Ik ben in dit artikel ingegaan op de vraag hoe concepten van hulpverleners de interpretaties van hun cliënten kunnen beïnvloeden. Aan de hand van mijn ervaringen bij een onderzoek naar de na-oorlogse generatie, heb ik laten zien dat professionele concepten de respondenten mogelijkheden bieden, bijvoorbeeld bij de wederzijdse herkenning of bij de legitimatie van hun problemen; maar dat deze concepten ook dwang kunnen uitoefenen, bijvoorbeeld door de ervaringen van de respondenten te medicaliseren en te individualiseren.

In dit artikel heb ik gewaarschuwd tegen de illusie, dat hulpverleners zich voor hun cliënten eenvoudigweg 'open' zouden kunnen stellen. Steeds beïnvloeden professionele concepten de waarneming en het gedrag van de hulpverleners. En daarmee oefenen zij onvermijdelijk invloed uit op het verloop van de hulpverlening, en op het verwerkingsproces van de cliënten.

Zou dat betekenen dat tijdens de hulpverlening de eigen cultuur van de hulpverlener steeds een rol speelt? En is dit alleen van belang als hulpverleners en cliënten uit een verschillende cultuur afkomstig zijn? Of dienen hulpverleners ook te letten op de invloed van hun culturele opvattingen, als ze werken met cliënten uit hun eigen cultuur?

Noten

Freddy Begemann is andragoloog en werkzaam als free lance onderzoeker. Hij publiceerde over de problematiek van en hulpverlening aan eerste en tweedegeneratie oorlogsgetroffenen en vluchtelingen. Hij promoveerde in 1995 op een studie naar de rol van solidariteit en erkenning in de hulpverlening aan oorlogsgetroffenen. Adres: Kloppersingel 1, 2021 CR Haarlem.

De auteur dankt Rob van Dijk voor zijn waardevol commentaar.

1. In dit artikel gaat het vooral om de ervaringen van kinderen van oorlogsgetroffenen die deel hebben genomen aan praatgroepen of andere vormen van zelfhulp. Omdat tijdens mijn onderzoek deze onderlinge hulpverlening bij kinderen van burgeroorlogsgetroffenen nog weinig ontwikkeld was, laat ik in de rest van dit artikel hun ervaringen buiten beschouwing.
2. Vanuit het perspectief van Habermas heb ik in mijn proefschrift een structurele analyse van de maatschappelijke achtergronden van dit conflict proberen te geven (zie Begemann 1995, hoofdstuk 3).

Literatuur

Aarts, P.G.H. et al.

- 1991 *De joodse na-oorlogse generatie: onuitwisbare sporen? Meninge en inzichten uit de hulpverlening*. Utrecht: Bohn Stafleu Van Loghum.

Begemann, F.A.

- 1988 *Een generatie verder. Kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling*. Utrecht: Stichting ICODO.
- 1992 *De oorlog van mijn ouders. Interviews met kinderen van oorlogsslachtoffers*. Utrecht: Stichting ICODO.
- 1995 *Erkenning en solidariteit? Een hermeneutische en een kritische visie op de hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Dijk, R. van

- 1995 Cultuur en trauma. Culturele variaties in de omgang met schokkende gebeurtenissen. *Medische Antropologie* 7(1): 128-42.

Giddens, A.

- 1984 *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.